

O CARTE MANUSCRISĂ PIERDUTĂ. GEOGRAFIA LUMII COPIATĂ DE SAVA POPOVICI DIN RĂȘINARI (1785)

Liviu Bordaș*

Acest articol s-ar fi putut intitula și *Din nou despre ecourile geografiei lui Johann Hübner în cultura română*.¹ Într-un articol anterior am identificat unul dintre izvoarele necunoscute topite de Amfilohie Hotiniul în a sa *De obște gheografie*, publicată în anul 1795, la Iași.² E vorba de ediția din 1745, de la Trnava, a unui manual folosit în școlile iezuite din Imperiul Habsburgic, *Geographica globi terraeque synopsis*, tipărit pentru prima dată la Graz, în anii 1720-1721. El este rezultatul unei prelucrări – sintetice și adăugite – a cărții lui Johann Hübner (1668-1731), *Kurtze Fragen aus der neuen und alten Geographie*, publicată la Leipzig, în 1693 și retipărită într-un foarte mare număr de ediții. Aici mă voi ocupa de o altă carte ce reprezintă un ecou al operei lui Hübner.

Cercetând primele lucrări de geografie a lumii în limba română, am remarcat un număr destul de mare de cărți manuscrise pierdute (în sensul că nu se știe nimic despre prezența lor în vreo colecție publică sau privată). Aproape toate informațiile privesc lucrări din secolul al XIX-lea – din prima jumătate a lui, dar și mai de pe urmă.³ Conform teoriei sistemelor și celei a probabilităților, fenomenul ar trebui să fie prezent și în secolele anterioare. Cel puțin în secolul al XVIII-lea, chiar dacă izvoarele păstrate nu îl atestă. Deocamdată avem o singură știre despre o geografie universală dinaintea de 1800 al cărei manuscris poate fi considerat pierdut.

O geografie a lumii din 1785

Ea a fost semnalată în anii 1912 și, respectiv, 1915,⁴ pe când se afla, alături de alte manuscrise copiate de Sava Popovici (1735-1808), în posesia preotului

* Colegiul Noua Europă, București; e-mail: liviubordas@gmail.com.

¹ Cu acest titlu a fost propus unei conferințe despre cartea veche românească, desfășurată între 19 și 20 mai 2023.

² L. Bordaș, *Ecourile geografiei lui Johann Hübner în cultura română*, „Revista de istorie și teorie literară” (București), XV-XVI (LVII-LVIII), nr. 1-4, 2021 / 1-4, 2022, pp. 113-124.

³ L. Bordaș, *Geografiile pierdute ale lui Gheorghe Lazăr*, „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române” (București), XLII, 2023, pp. 243–258.

⁴ Emilian Cioran, *O familie de preoți în Rășinari. 1740-1879*, „Revista teologică” (Sibiu), VI, nr. 4-5, 15 februarie – 1 martie 1912, pp. 124-130 (126); *Centenarul primei cărți de Geografie în limba românească. Comunicare*, „Gazeta Transilvaniei” (Brașov), LXXVII, nr. 286, 31 decembrie 1914 (13 ianuarie 1915), pp. 1-2.

Emilian Cioran (1884-1957), tatăl binecunoscutului filosof. Copistul fusese preot în Rășinari, dar a deținut și funcții ierarhice la Sibiu: protopop, asesor episcopal și președinte al consistoriului. Aparținea familiei Bârsan/ Barcianu, care, între anii 1740 și 1879, a dat, succesiv, șase preoți Rășinariului. Nu e clar unde a găsit părintele Cioran manuscrisul/ manuscrisele: în casa parohială din sat sau prin casele altor posesori.⁵ Semnalarea a atras imediat atenția lui Nicolae Iorga, care a și preluat-o.⁶ După război nu s-a mai auzit însă nimic despre acest manuscris.

Prin urmare, singurele informații pe care le avem despre el rămân cele furnizate de preotul Cioran. Se intitula *Gheografia ce sau tălmăcit pre limba românească, de pre cea moschiciască, ce sau tipărit în sfântul Peterburg, întru împărăteasca academie a învățăturilor, la anii dela Chr. 1757*. În cel de-al doilea articol anul este dat drept 1759, fiind preluat ca atare de Iorga și, după el, de alți autori. Cum vom vedea, ambele descifrări sunt greșite. Nu se făcea în manuscris nicio mențiune despre traducător, ci numai despre copist: „Și am scris eu popa Savva Popovici dela Rășinari, Martie a. 1785”.

Textul se întindea pe 84 de pagini, cu o scriere pe care Emilian Cioran o caracterizează „de o rară caligrafie”, literele fiind atât de perfecte încât păreau tipărite. El începea cu un capitol despre “ce este geografia”, urmat de alte șaptesprezece intitulate „table”. După cea dintâi, „pentru rotogolul pământului”, se trecea la descrierea Europei, amintindu-se pe scurt toate țările continentului. Celorlalte continente, dintre care lipsea Australia (deja explorată, dar încă necolonizată), li se acorda mult mai puțin spațiu.

Pe preotul Cioran l-au interesat referirile la țările românești. „Despre patria noastră puțin amintește, spunându-ne că Ungaria să compune din mai multe cneji precum: «Cnejjia Ardealului, întru carea este Hermanstat oraș mare, Kronstat sau Brașovul, loc cu multă mulțime de oameni în Senburg cetate.» Despre România de astăzi cetim în manuscris: «Acele țări pe carele stăpânesc Turcii întrun loc cu Greția în Europa, să numesc: Valahia, carea iaste cnejie, întru care iaste București, scăunie Domnului Valahiei (adecă a țării românești [paranteza e de trad. – n. E.C.]), Moldavia, cnejie întru carea iaste Iașii, oraș de scăunie”⁷.

⁵ Pomenește mai mulți bătrâni. Em. Cioran, *O familie de preoți în Rășinar*, op. cit., p. 127. Articolele sale despre familia Barcianu au fost adunate într-o carte, în anul 1955, rămasă în manuscris până la căderea comunismului, când a fost publicată într-o ediție foarte rară. Emilian Cioran, *Șapte generații de preoți și protopopi-profesori din aceeași familie: Barcianu. 1699-1903*, Sibiu, 1991 (la pp. 9 și 134, referiri la localizarea manuscriselor; la pp. 11-12, despre geografie).

⁶ N. Iorga, *Notițe. Un manuscript de traduceri din rusește*, „Revista istorică” (București), I, nr. 1, ianuarie 1915, pp. 19-20. O citează și în *Istoria învățământului românesc*, Casa Școalelor, București, 1928, p. 92.

⁷ Em. Cioran, *Centenarul primei cărți de Geografie în limba românească. Comunicare*, op. cit., p. 1.

Traducătorul și data traducerii

În același miscelaneu se mai găsea o carte tradusă din limba rusă, pe cheltuiala protopopului, și copiată de el la 12 aprilie 1785, în capela episcopală din Sibiu: *Povestea năvălii și a încunjurării a marii bătălii a marelui Cneaz Dimitrie Ioanovici, Samoderjețul a toatei Rusii, împotriva celui fără de D-zeu și răului cinstitor împărat al Tătarilor Mamoi...*⁸ Dintr-o altă copie a ei, care s-a păstrat, se știe că traducătorul a fost învățătorul brașovean Radu Popovici,⁹ identificat drept un alt apelativ al lui Radu Duma (174?-1791).¹⁰

Prin urmare, e foarte probabil ca el să fie și traducătorul geografiei. După cum la fel de probabil este ca și geografia să fi circulat în mai multe copii. Nu s-a păstrat niciuna dintre ele și nici autograful traducătorului, dar rămâne de văzut dacă nu au rămas, prin manuscrise miscelane, fragmente (capitole) încă neidentificate.

Dat fiind că Sava Popovici încheiase transcrierea sa foarte caligrafică în martie 1785, s-ar putea presupune că transpunerea în română fusese efectuată înaintea acestui an. Adică, cel târziu în 1784, dar posibil chiar mai devreme. Totuși, copierea celui de-al doilea manuscris din miscelaneu fusese finalizată la numai o lună după terminarea traducerii. Promptitudinea e justificată de faptul că tălmăcirea fusese comandată chiar de copist. Nu știm dacă Sava Popovici sponsorizase și traducerea geografiei. În acest caz, posibilitatea ca ea să fi fost efectuată sau finalizată în 1785 rămâne o ipoteză la fel de validă. Cum însă nu se pomeneste nimic despre aceasta, trebuie să acordăm mai multă putere ipotezei privitoare la anul 1784 sau la cei anteriori.

Originalul și autorul lui

Datorită anului greșit din descrierea lui Emilian Cioran, identificarea originalului s-a dovedit anevoioasă. Paul Cernovodeanu a crezut că e vorba de *Politicheskaya*

⁸ Se întindea pe 82 de pagini. *Ibidem*, p. 2.

⁹ BAR, ms 3161, ff. 187-215v, copiat în Brașov, la 1788, de căpitanul Zanfir Marco. Data încheierii traducerii este 12 martie 1785. Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. 3, Ed. Academiei, București, 1987, p. 33.

¹⁰ Pentru Radu Popovici / Radu Duma, a se vedea mai ales Al. Lăpedatu, *Doi cărturari brașoveni din sec. XVIII. Ioan și Radul Duma*, „Biserica Ortodoxă Română” (București), XXXIX, nr. 9, 1915, pp. 952-966 (955-956); republicat în *idem*, *Doi cărturari brașoveni din sec. XVIII și câteva documente împotriva unirii*, Tipografia Cărților Bisericești, București, 1915, pp. 3-17 (6-7); Nicolae Albu, *Doi cărturari brașoveni din veacul al XVIII-lea, Ioan Duma și Radu Duma*, „Biserica Ortodoxă Română” (București), LXXXI, nr. 9-10, septembrie-octombrie 1963, pp. 977-992 (987-992); Paul Cernovodeanu, *Préoccupations d'histoire universelle dans l'historiographie roumaine des XVIIe et XVIIIe siècles (IV)*, „Revue roumaine d'histoire” (București), XI, nr. 1, 1972, pp. 53-77 (64-70); Al. Mareș, *În căutarea unei paternități*, „Limba română” (București), LXIV, nr. 4, 2015, pp. 548-558 (557).

geografiya (*Geografia politică*) a ofițerului prusac Johann Ernst Gretsch (1709-1760), publicată în 1758.¹¹ Este un curs predat corpului cadeților din Sankt Petersburg, tradus după manuscris de către unul dintre studenți, Sergei Fyodorovich Nakovalnin (1732-1790). Dar e numai primul volum al lucrării, celelalte trei apărând în următorii ani.

La o primă încercare, am crezut că este *Kratkaya politicheskaya geografiya* (*Scurtă geografie politică*), publicată în 1745 de către astronomul prusac Christian Nicolaus von Winsheim (1694-1751) și reprezentând o explicație a atlasului din 1737 al Academiei de Științe din Sankt Petersburg.¹²

Anul corect este 1767, iar traducerea s-a făcut după *Kratkoye rukovodstvo k' geografii* (*Scurtă introducere în geografie*), un manual pentru elevii gimnaziului academic din Sankt Petersburg, care reprezenta explicarea unui atlas de șaptesprezece hărți.¹³ Descrierea traducerii românești corespunde întru totul conținutului acestuia și ea se dovedește a fi fost completă.

Cursul a fost predat în anul 1742 de către un profesor german nenumit. Prima ediție, apărută în acel an, are originalul german în continuarea traducerii rusești.¹⁴ Mai există o ediție din 1742, numai textul rusesc, cu mici diferențe, care a fost de fapt tipărită în 1752. S-a republicat în 1781, într-o ediție trilingvă, cu text francez, rus și german pe aceeași pagină, vădind mici infidelități.¹⁵

Autorul a fost considerat necunoscut sau identificat eronat și, din cât am putut vedea în literatura rusă contemporană, continuă să rămână neidentificat. S-a crezut că este Hartwig Ludwig Christian Bacmeister (1730-1806) – probabil necunoscându-

¹¹ *Politicheskaya geografiya sochinennaya v Sukhoputnom shlyakhetnom kadetskom korpuse, dlya upotrebleniya uchashchagosya vo onom Korpuse shlyakhetstva napechatana*, [Tip. Sukhoputn. kad. korpusa], Sanktpeterburge, 1758, 184 pp. P. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 70n.

¹² *Kratkaya politicheskaya geografiya k iz'yasneniyu izdannogo na rossiiskom yazyke nebol'shogo atlasa, sochinennaya dlya upotrebleniya gimnazii pri Imperatorskoi Akademii nauk*, [Tip. Akad. nauk], V Sanktpeterburge, 1745, 366 pp. L. Bordaș, *Imaginea Indiei în primele cărți de istorie și geografie tipărite în românește. Geografia universală a lui Buffier (Iași, 1795)*, în Ana-Voica Bojar, Ion Victor Velculescu, Hans-Peter Bojar (ed.), *Cătălina Velculescu. O viață dedicată cercetării manuscriselor*, Ed. Școala Ardeleană / Ed. Eikon, Cluj-Napoca, 2022, pp. 42-76 (66).

¹³ *Kratkoye rukovodstvo k' geografii: v' pol'zu uchashchagosya pri gimnazii yunoshstva, izdano vtorym' tiseniyem'*, Pri Imperatorskoi Akademii Nauk', V Sanktpeterburge, 1767, 73 pp. Cu o greșeală de numerotare a paginilor spre final.

¹⁴ *Kratkoye rukovodstvo k' geografii: v' pol'zu uchashchagosya pri gimnazii yunoshstva v' Sanktpeterburg' 1742 goda*, Pechatano pri Imperatorskoi Akademii Nauk' / *Kurze Einleitung in die Geographie. Zum Russen der studierenden Jugend im Gimnasio allda heraus gegeben zu St. Petersburg Anno 1742*, Gedruckt bey der Kayserl. Academie der Wissenschaften, [1742], 66+56 pp. Cu o greșeală de numerotare a capitolelor: X apare de două ori în ambele secțiuni/ limbi.

¹⁵ *Svodnyy katalog russkoy knigi grazhdanskoy pechati XVIII veka. 1725-1800*, II, Izdaniye Gosudarstvennoy Biblioteki SSSR, Moskva, 1964, p. 86.

se edițiile datate 1742 – sau un rus anonim (adică traducătorul), cartea fiind astfel proclamată prima geografie rusă „originală”.

Din câte ne putem da seama, după o cercetare preliminară, el este Christian Nicolaus von Winsheim, care, încă de la întemeierea gimnaziului, preda cursul de geografie după manualul lui Johann Hübner.¹⁶ Acest celebru manual trebuie să fie și sursa *Surtei introduceri în geografie* (1742), scrisă, asemenea lui, sub formă de întrebări și răspunsuri, precum și a *Surtei geografii politice* (1745), care era deja redactată în 1739.¹⁷ Structura celei dintâi nu corespunde cu atlasul publicat în anul 1737 de către Academia de Științe din Sankt Petersburg. Se apropie foarte mult, deși cu ordinea întrucâtva modificată, de atlasele cu optsprezece hărți ale lui Hübner și Johann Baptist Homann (1664-1724): *Kleiner Atlas Scholasticus* (1710) și *Atlas methodicus explorandis juvenum profectibus in studio geographico* (1719).

După o mică introducere, cu titlul *Pregătire*,¹⁸ cartea cuprinde următoarele capitole: Globul (I), Europa (II), Portugalia și Spania (III), Franța (IV), Anglia, Scoția și Irlanda (V), Olanda habsburgică (VI), Olanda independentă (VII), Elveția (VIII), Italia (IX), Germania (X), Danemarca, Norvegia și Suedia (XI), Polonia (XII), Ungaria, Turcia europeană și Grecia (XIII), Rusia (XIV), Asia (XV), Africa (XVI), America (XVII). Fiecare se intitulează, în rusă, *Landkarta o (Yevropy etc.)*, fidel originalului german. Așa cum aflăm din descrierea părintelui Cioran, în română termenul a fost tradus „tablă”.

Imaginea Indiei

Interesul meu pentru această carte manuscrisă pierdută e legat de imaginea Indiei în primele lucrări de istorie și geografie universală redactate în limba română. Prin urmare, las lămurirea altor detalii în seama istoricilor și filologilor care vor dori să ducă cercetarea mai departe.

Asemenea tuturor capitolelor cărții, cel dedicat Asiei e divizat în mai multe secțiuni cu întrebări-titlu.¹⁹ În secțiunea despre mările înconjurătoare e pomenită

¹⁶ „Hübners geographische fragen”, după cum e înregistrat într-un catalog german din 1732 al manualelor folosite în gimnaziu. Tatiana Kostina, Olga Kirikova, *Uchebnyye knigi v gimnazii Akademii nauk 1730-kh gg*, „Detskiye chteniya” (St. Petersburg), VII, nr. 1 (13), 2018, pp. 194-219 (198-199, 200, 203). Tot acolo sunt menționate „Atlantes von den haupt charten”.

¹⁷ E menționată ca *Geographia Politica* într-o programă școlară din anul 1739. T. Kostina, O. Kirikova, *op. cit.*, p. 208.

¹⁸ O pagină și jumătate conținând patru secțiuni-întrebări, dintre care prima se intitulează „Ce este geografia?”. *Kratkoye rukovodstvo k' geografii*, *op. cit.*, pp. 1-2.

¹⁹ *Ibidem*, pp. 62-64, 61-63 (de fapt 65-67; dintr-o greșeală tipografică se reia numerotarea paginilor până la finalul cărții).

și „marea Indiană”.²⁰ În cea despre apele ei mai importante sunt menționate râurile *Ind* și *Ganges*, care se varsă amândouă în marea indiană.²¹ În secțiunea despre împărțirea Asiei în cele șapte tradiționale părți, India Răsăriteană e, desigur, una dintre ele.²² În aceea dedicată lucrurilor mai de seamă din India se spune că suveranul celei mai mari părți a acestor pământuri se numește Mare Mogol, iar cetatea sa de scaun e *Agra*. Sunt înșirate apoi: *Goa*, oraș comercial cu un port, aparținând portughezilor; *Calicut*, pe coasta *Malabar*, aparținând olandezilor; *Trankebar*, cetate pe coasta *Coromandel*, aparținând regelui Danemaricii. *Siam* este un regat al cărui oraș de scaun poartă același nume.²³ Ceylonul și Maldivele sunt incluse, ca de obicei, în secțiunea dedicată insulelor Asiei. *Ostrovul Țeilon* (ostrov ‘Tseylon’) aparține olandezilor, e foarte roditor, în special în scorțișoară și are, de asemenea, cei mai nobili elefanți. *Ostroavele Maldivișcești* (Maldivishcheskie ostrova), cu insulițe fără de număr, sunt conduse de propriul lor crai.²⁴ În ultima secțiune, unde se întreabă dacă mai e ceva de remarcat în Asia, se vorbește și despre religie: aproape peste tot domină legea păgânească și cea mahomedană.²⁵

Cam atât puteau afla despre India cititorii manuscrisului și școlarii care trebuie să fi învățat după el. O geografie fizică delinată de două fluvii și o mare. Nimic despre munți. O geografie politică reprezentată de Marele Mogol cu capitala sa, de trei posesiuni coloniale și de... Siam. Geografia economică e ilustrată, frugal, doar în cazul Ceylonului. Cât despre religii, atât hinduismul, care nu-și câștigase încă acest nume, cât și buddhismul sunt cufundate în indistincta mare a păgânismului.

Peste un deceniu, geografia lui Claude Buffier (1661-1737) tradusă de Amfilohie Hotiniul va oferi o informație mult mai bogată.

Primele manuale de geografie în limba română

De obște gheografie (1795) a slujit ca manual școlar în Moldova, chiar înainte de a fi tipărită. Conform unui certificat școlar, ar fi fost folosită încă dinaintea anului 1778 în școala de la Putna, ceea ce înseamnă aproape imediat după traducere (originalul datând din 1775). Autenticitatea documentului a fost însă contestată, data lui reală fiind plasată cu aproape o jumătate de secol mai târziu.²⁶ Chestiunea rămâne totuși deschisă. Dacă documentul e autentic, atunci reprezintă un indiciu că traducerea lui Amfilohie nu s-a făcut în mod „abstract”,

²⁰ *Ibidem*, p. 62.

²¹ *Ibidem*, p. 63.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*, p. 61 (de fapt, 65).

²⁴ *Ibidem*, p. 62 (de fapt, 66).

²⁵ *Ibidem*, p. 63 (de fapt, 67).

²⁶ V. referințele în studiul nostru, *Imaginea Indiei în primele cărți de istorie și geografie tipărite în românește*. Geografia universală a lui Buffier (Iași, 1795), op. cit., p. 47 și nn.

ci direcționat, contextual: tocmai pentru folosirea ei ca manual în binecunoscuta școală a mănăstirii Putna.²⁷

Același lucru se poate spune și despre traducerea atribuibilă lui Radu Duma și despre copia lui Sava Popovici. Cel dintâi preda la școala din Șcheii Brașovului, iar cel de-al doilea la școala din Rășinari (înființată de el însuși), și, probabil, la Sibiu. Cu toate că nu știm ca, în aceste stabilimente de învățământ primar, geografia să fi reprezentat o materie didactică independentă, cartea își putea găsi o întrebuintare în lecțiile de cunoștințe generale și/ sau în cele de citire.

În funcție de cum va fi soluționată chestiunea certificatului moldovean din 1778, geografia ardeleană reprezintă primul sau al doilea manual în limba română despre care avem știre până acum.²⁸

A LOST MANUSCRIPT BOOK. THE WORLD GEOGRAPHY COPIED BY SAVA POPOVICI FROM RĂȘINARI (1785)

Abstract: The paper discusses a manuscript book – known in a copy made by the priest Sava Popovici (1735-1808) from Rășinari in the year 1785 –, which was described in 1912 and 1915. Its trace was completely lost afterwards and it attracted attention only once, in a marginal way. Our research has led to the identification of the original – a Russian introductory book for the students of the Saint Petersburg academic gymnasium – and to a plausible proposal for its anonymous author: the Prussian astronomer Christian Nicolaus von Winsheim (1694-1751), who was teaching after the famous schoolbook of Johann Hübner. We are also proposing the most probable author of the translation: the schoolmaster Radu Duma (174?-1791) from Brașov. Its final sections discuss the image of India as described in its chapter on Asia and, respectively, its probable use as a textbook in a number of schools from the South-Eastern part of Transylvania: Brașov, Rășinari, and Sibiu.

Keywords: geography, translation, Johann Hübner, manuscript books, Transylvania

²⁷ Geografia se afla în programa școlară încă de la întemeierea acestei academii teologice, în 1774. Petru Rezuș, *Vechea școală teologică dela Putna. O scrisoare inedită a lui Vartolomei Măzereanul, „Altarul Banatului”* (Caransebeș), II, nr. 3-4, martie-aprilie 1945, pp. 150-156 (152, 154, 156).

²⁸ Nu știm deocamdată nimic despre o eventuală folosire ca manual a geografiei lui Patrick Gordon / Gheorghios Fatseas, a cărei traducere, efectuată înaintea anului 1780, e atribuită ierodiaconului Gherasim Putneanul (17??-1797) de la episcopia Romanului. O copie a ei din anul 1786 se găsea la Brașov. *Imaginea Indiei în primele cărți de istorie și geografie tipărite în românește*. Geografia universală a lui Buffier (*Iași, 1795*), *op. cit.*, pp. 66-67.